

LOVAS BORBÁLA

Választások, generációk, szellemi otthonkeresés és az unitárius *peregrinatio academica* a 16. században

Az erdélyi kora újkori *peregrinatio academica* történetéről gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre, és nem véletlen az sem, hogy már a korai összeírások, így például Laskai Csókás Péteré, a wittenbergi egyetemre beiratkozott magyar diákok között az erdélyieket is felsorolta.¹ Ám hogy egyes régiók és egyes felekezetek peregrinációjának történetéről és trendjeiről hogyan és mit tudunk elmondani, sokban függ attól, hogyan kezeljük és rendezzünk az eddig összegyűjtött adatokat, mit kezdünk a gyakori adathiánnyal, és hogyan tudjuk a *peregrinatio academica* történetét az unitáriusok szempontjából bármilyen narratívába rendezni. Mielőtt rátérnék a példákra, hasznos lesz néhány, a témával foglalkozó alapvető szakirodalmat megemlíteni. A korai időszakból Itáliával kapcsolatban talán a legfontosabbak Veress Endre munkái,² emellett megkerülhetetlenek Tonk Sándor és Szabó Miklós kutatásai és katalógusai,³ a wittenbergi diákokkal kapcsolatban a coetus megalakulásától Szabó András kutatásai,⁴ és speciálisan az unitárius peregrinációval kapcsolatban Kathona Géza (1711-ig),⁵ Szabó Miklós (1848-ig)⁶ és Kovács Sándor tanulmányai (1848 után).⁷ Az utóbbi években publikált tanulmányok pedig olyan kiegészítő adatokkal szolgálnak, melyek izgalmas forráscsoportokat bemutatva továbbblendítik a kutatást.⁸

¹ Laskai Csókás összeírásának későbbi másolatai között akadunk azonban olyanra is, amely nem tartalmazza azokat a neveket, melyeket a diákösszeírásokkor valamilyen okból kihúztak, köztük az öngyilkosokét, és többek között Basilius Istvánét, aki időközben antitrinitárius lett.

² Például *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, 1264–1864*, kiad. VERESS Endre, Budapest, Stephanemum Ny., 1915; *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, kiad. VERESS Endre, Budapest, MTA, 1941.

³ TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992.

⁴ Összefoglaló monográfiája: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.

⁵ KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 1979/1, 30–39.

⁶ SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 1991/2, 85–104. Ugyancsak megjelent a következő kötetben: SZABÓ Miklós, *Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben: Erdélyi értelmiség, városfejlődés és paraszti gazdálkodás a XVI–XIX. században*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 51–73.

⁷ KOVÁCS Sándor, *A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után*, Keresztény Magvető, 2009/4, 561–587. Nem sorolom fel itt a témával vagy egy-egy peregrinus életével foglalkozó résztanulmányokat, melyek külföldön és Magyarországon az utóbbi években megjelentek, nagyban segítve a további kutatásokat.

⁸ Ilyenek például Szigeti Molnár Dávid 17. és 18. századdal kapcsolatos publikációi. Tanulmányát lásd jelen kötetben.

A peregrináció témájában az unitáriusok első generációjának vizsgálata kapcsán még kivétel nélkül minden esetben vallásváltásokról, teológiai, vallási útkeresésről kell beszélnünk, ez határozza meg annak tárgyalását is, hogy e korszak kiemelkedő alakjai melyik egyetemen és hogyan végezték tanulmányaikat.

Az antitrinitarizmus erdélyi úttörői kezdetbeli lutheri felfogásuknak megfelelően a wittenbergi egyetemen szélesítették ki teológiai műveltségüket. Dávid Ferenc 1545 októberében, majd 1548. jan. 20-án „Franciscus Litteratus Klausenburgensis” néven, Heltai Gáspár 1543. febr. 17-én, Basilius István 1549. júl. 22-én, Egri Lukács 1552. jún. 20-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de Dávid, amint egymás után kétszeri beiratkozásából is látható, megszakította itteni tanulmányait s „Franciscus Transilvanus” név alatt a dogmatikus merevségtől szabadabb oderafrankfurti egyetemet látogatta 1546 végétől vagy 1547 elejétől fogva.⁹

Így kezdi a külföldön tanuló erdélyi unitáriusokról szóló összefoglaló tanulmányát Kathona Géza, és hozzáteszi, hogy az első, már unitárius szemlélettel egyetemre induló peregrinus Kratzer Lukács volt, aki 1569-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd még abban az évben Bázélbe ment, 1571-ben pedig Skaricza Máté társaságában visszatért Wittenbergbe. Kathona ezután a következőket jegyzi meg: „Kratzer Lukács ingázása a wittenbergi és a baseli egyetem között még az útkeresést mutatja. Az unitárius eszme kibontakozásával és megszilárdulásával ez irányzat ifjú hívei hamarosan megállapodtak, s a szabadabb gondolkodást toleráló padovai és a megkötöttségeken felülemelkedni tudó oderafrankfurti egyetem mellett horgonyoztak le.”¹⁰

Kathona tanulmányának nyitó gondolatai lényegében magukban sűríteneek sok olyan problémát, amit az unitárius *peregrinatio academica* 16. századi történetével kapcsolatban elmondhatunk. Kratzer Lukácskal kapcsolatban Szabó Miklós és Tonk Sándor a következő adatokat közli: „Lucas Cratzer Bistricen(sis) 1569. április 9-én iratkozott be Wittenbergbe, majd 1570. áprilisában Bázélbe (Lucas Koetzer Transilvanus), ahol augusztus 14-én teológus jelöltként (Theol. Candidatus) regisztrálták, majd 1571. nov. 12-én Heidelbergben regisztrált Crazzerus (vagy Cratterus) néven.”¹¹ Vagyis nem két, hanem három egyetemet látogatott meg. Ezt erősíti meg Frankl Vilmos adata is, aki megemlíti Kratzer egy levelét, melyet 1571 novemberében Heidelbergből ír, amelyben Kratzer maga mondja, hogy előző évben még Bázélben volt.¹² Emellett tudjuk azt is, hogy apja, Kratzer György, ugyancsak tanult Wittenbergben, ahova 1557-ben

⁹ KATHONA, 30.

¹⁰ Uo.

¹¹ SZABÓ, TONK, 154 (nr. 1576.).

¹² FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a 16. században*, Budapest, Athenaeum Ny., 1873, 203. Ezeket az adatokat erősíti meg: BOGDÁNDI Zsolt, *A fejedelmi tábla 16. századi, egyetemet járt ülnökeiről = Peregrináció és erudíció: Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, LUPESCU MAKÓ Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 62–63.

iratkozott be.¹³ A már unitárius fiú így ugyanazt az utat kezdte meg, amit lelkipásztor apja bejárt, majd további két egyetemen tanult még.

Az erdélyi tudományos elit története szempontjából egyáltalán nem egyszerű elválasztani az unitárius peregrinusokat a régió más vallású peregrinusainak történetétől. Emellett is az unitárius akadémiták történetét lényegében nem is negyedéves vagy évtizedes, hanem inkább generációs bontásban vizsgálhatjuk, figyelembe véve, hogy milyen szellemi áramlatok átadóiként, közvetítőiként tűnnek fel későbbi munkásságukban.

Az első generáció tagjai közé sorolhatjuk a Kathona által is számba vettek, valamint Balásfi Ferencet, Nagyfalvi Balázst, Egri Lukácsot, Csanádi Imrét, Kopácsi Ferencet, a már fentebb is említett Kratzer Györgyöt, Titus Amicinust, Tordai Mátyást, Eppel Jánost, Kendi Sándort, Sásvári Györgyöt, Jacobinus Bernárdot, Michael Zieglerust. És ahogy Szabó Miklós megjegyzi, „talán sokan mások tartoztak ehhez a nemzedékhez”.¹⁴

Az áttekintés során az is lényeges szempont, hogy hol tudunk a generációk között határvonalat húzni. Kérdéses például, hogy Hunyadi Demeter és diáktársai hova sorolhatók. Ők már 1568-ban útnak indulnak Padovába, azonban – ahogy arra Balázs Mihály is felhívja a figyelmet – 1569 előtt nincs írásos bizonyítékunk a fejedelem áttérésére, bármennyire is szeretnék azt egyes kutatók előbbre hozni.¹⁵ Így felmerül a kérdés, hogy ha János Zsigmond 1568-ban támogatja egy diák külföldi peregrinációját, tanúskodhat-e ez a diák vallásáról vagy nem. Kathona szerint, mint láttuk, nem. Tonk Sándorék szerint azonban igen.

De mielőtt elvesznék az egyéni tanulmányutak ismertetése között, érdemes áttekintenünk, hogy a mai ismereteink szerint hány peregrinusról beszélhetünk. Szabó Miklós és Tonk Sándor gyűjtését felhasználva¹⁶ a következő adatokkal dolgozhatunk évtizedes bontásban (a táblázatban csak azokat az intézményeket tüntetem fel, melyeknek több mint tíz erdélyi hallgatója volt a 16. században):

¹³ Lásd például SZABÓ, TONK, 67 (nr. 654.).

¹⁴ SZABÓ, 87. Szabó azt is hozzáteszi egy jegyzetben, hogy mivel János Zsigmond fejedelem halála után az új katolikus fejedelem miatt sok erdélyi unitárius katolizált, ezért sok nehézséget okoz az ehhez a korai nemzedékhez tartozó unitárius akadémiták azonosítása. Az alábbiakban, mivel az első generáció tagjai nagy részének tanulmányai az 1540-es évekre tehető, én ettől az időponttól kezdve mutatom be az ismert adatokat.

¹⁵ Lásd például BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 109.

¹⁶ A táblázat számai a következő kiadvány adatain alapulnak: SZABÓ, TONK. A zárójelben lévő számok azokat a peregrinusokat mutatják az összesített számból, akik peregrinációjuk alatt több egyetemre is beiratkoztak. A számolásban vétett esetleges hibák a sajátjaim.

	1540–1549	1550–1559	1560–1569	1570–1579	1580–1589	1590–1600	Összes tanuló
Wittenberg	53 (8)	124 (6)	113 (13)	84 (6)	53 (8)	44 (14)	471
Frankfurt a. d. Oder	9 (4)	1 (1)	7 (1)	6 (2)	16 (4)	40 (6)	79
Bécs	13 (4)	4 (0)	18 (3)	2 (1)	4 (3)	12 (3)	53
Padova	3 (3)	4 (1)	5 (5)	5 (2)	10 (7)	12 (5)	39
Heidelberg			2 (0)	4 (1)	13 (8)	17 (12)	36
Braunsberg					18 (2)	15 (0)	33
Tübingen		1 (1)	2 (2)	6 (1)	6 (2)	3 (0)	18
Krakkó	3 (0)	4 (0)	3 (1)	3 (1)	1(1)	3 (0)	17
Róma					6 (2)	11 (2)	17
Olmütz					4 (1)	13 (2)	17
Lipcse	4 (2)	1 (0)	2 (2)	2 (1)	1 (1)	3 (2)	13
Graz						12 (3)	12
Rostock		1 (1)	5 (1)	5 (0)			11

A táblázat a szerző szerkesztése

A peregrinusok számára Wittenberg volt a leginkább kedvelt célpont. Majd Odera-Frankfurt következett, ahol igazi emelkedés majd a század utolsó évtizedében látható. Ezután Bécs, ami Braunsberggel együtt, valamint Krakkó, Róma és Olmütz, főképp a katolikus oktatás szempontjából fontosak.¹⁷ Negyedik a sorban Padova, de annak ellenére, hogy erősen él az az elképzelés az erdélyiekkel, és kiemelten az unitáriusokkal kapcsolatban is, hogy nagyon fontos központtá válik az itáliai egyetem ebben az időben, a számok láthatóan nem olyan magasak, mint várnánk.

Az unitárius peregrinusok számát Szabó Miklós 1568 és 1600 között harminchatra teszi, a látogatott akadémiák számát pedig ötvenhétre. (Ha kiegészítjük ezt az adatot az 1568 előtt peregrináló, később unitáriussá váló diákok számával, akkor ötvenhárom peregrinusról és hetvenkilenc intézményről beszélhetünk.)¹⁸ Ez az erdélyi peregrinusokkal kapcsolatos, ugyanerre a periódusra vonatkozó összegző számok tükrében nagyon alacsony.

Ugyancsak összegyűjti Szabó a peregrinálók támogatóit is. 1600-ig a következő adatokat találjuk: Hunyadi Demeter peregrinációjának támogatója 1568-ban János Zsigmond fejedelem. Abafáji Gyulay Pál esetében a *peregrinatio academica* költségeinek viselője Bekes Gáspár. Pécsi Jánost 1568-ban talán Pribék Farkas támogatta. Enyedi György peregrinációjának támogatója Kolozsvár város tanácsa. Laskai Jánost 1571-ben Kendi Sándor, Hunyadi Ferencet 1581-ben Abafáji Gyulay Pál, Chrecherus Dánielt

¹⁷ Ezekkel az adatokkal kapcsolatban lásd Fazekas István összefoglaló kutatásait.

¹⁸ SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 1991/2, 88.

ugyanebben az évben Beszterce város tanácsa, míg a később az unitárius vallást elhagyó, valamint korábbi támogatóját nyíltan támadó Szilvási Jánost 1587-ben Enyedi György rektor támogatta. Az utolsó adatunk ugyaneből az évből származik, Buday Mártont 1587-ben Kovacsóczy Farkas és a kolozsvári egyházközség támogatta.¹⁹

Ez a felsorolás sok tekintetben inkább példatárnak tekinthető, és néhány adat szerepeltetése megkérdőjelezhető. Hibásan van feltüntetve például Laskai János peregrinációjának ideje, emellett bár Kendi Sándor patrónusa volt neki is és testvérének is,²⁰ peregrinációja anyagi fedezetét más források szerint Telegdi Miklós biztosította. Érdekesebb részlet az életével kapcsolatban, hogy bár valóban tanított a kolozsvári unitárius kollégiumban, nem unitárius, hanem református volt.²¹ Öccse, Laskai Csókás Péter így érthető okokból nem került feltüntetésre.

A 16. századi unitárius peregrinusokra visszatérve, ha nevesítjük és kiegészítjük a fent említett számok mögött rejlő személyeket, érdemes az unitárius egyház kapcsán a leginkább ismert szereplőket, vagyis a püspököket számba vennünk.

Dávid Ferenc²² iskolái között szokták említeni Brassót, majd az egyetemek közül Wittenberget és az Odera melletti Frankfurtot. A szakirodalomban feltűnik az a probléma, hogy kétszer szerepel Dávid a wittenbergi egyetem matriculájában. Botár Imre így foglalja ezt össze:

Már Jakab Eleknek feltűnt, hogy Dávid Ferenc kétszer van matrikulálva a wittenbergi egyetemen: 1545 októberében és 1548. januárban. Általában egyszer anyakönyvezték akkoriban a diákokat. Azóta kiderült, hogy Dávid Ferenc 1546 novemberében az oderai Frankfurt egyetemére iratkozott be, egy évet ott töltött, úgy jött vissza 1548. januárban Wittenbergbe. Ennyit már tudtunk, de azt még mindig nem tudtuk, miért ment el Wittenbergből, a híres egyetemről az eddig kevésbé ismert odera-frankfurtira s ha mégis elment, miért jött azután egy év múlva vissza.²³

Balázs Mihály szerint azonban Dávid Ferenc csak 1548-ban iratkozott be az egyetemre, ahova egyenesen Brassóból ment. A másik, ugyanezzel a névvel szereplő diák pedig nem a későbbi unitárius püspök, mert, bár a nevek használata kialakulatlan volt,

¹⁹ *Uo.*, 89.

²⁰ A testvérek adatait lásd SZABÓ, TONK, 102, 226 (nr. 1061; nr. 2294.); valamint: SZABÓ A., 182–185. Kendi Sándorról azt is tudjuk, hogy pártfogoltjai, akik közül sokakat ismerünk, református értelmiségiek voltak, mint Kassai Zsigmond Dávid vagy Beregszászi Lőrinc Péter. *Uo.*, 175.

²¹ Szabó András így fogalmaz Laskai vallásával és munkájával kapcsolatban: „1578 körül Debrecenből Nagybányára távozott, innen hívták meg 1579 őszén kolozsvári rektornak. A Dávid Ferenc elítélése utáni zavaros helyzetben reformátusként egy unitárius iskolába került, s nem is érezte jól magát.” SZABÓ A., 182–183.

²² SZABÓ, TONK, 52 (nr. 502.).

²³ BOTÁR Imre, *Újabb adatok Dávid Ferenc életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1955/3, 337.

ő több okból sem hívta magát Ungarusnak.²⁴ Ha tehát Dávid Ferencet felvennénk az unitárius peregrinusok listájára, mint a vallásváltó korai generáció legfontosabb alakját, felvehetnénk őt a mecénási listára is, hiszen 1550-ben Wittenbergből hazaküldött verses művében Medgyesi Ferenc gyulafehérvári püspökhelyettestől kér segítséget tanulmányi ideje meghosszabbításához.²⁵ A Dávid Ferenchez kapcsolódó Ungarus/Transylvanus-problematika – olykor nehezebben cáfolható módon –, de végigkíséri az erdélyi diákságra irányuló kutatásokat.

Hunyadi Demeter peregrinációjának idejét a szakirodalom Veress Endre kutatásai nyomán 1568 és 1571 közé teszi.²⁶ Emellett az unitárius egyháztörténet ennél hosszabb, 1568 és 1573 közötti időszakot jelöl meg.²⁷ Veress a következőket mondja a 16. századi itáliai peregrinusokról szóló munkáiban: „1568. április 19-én indult Hunyadi Demeter Olaszországba tanulni és állapodott meg Paduában”. Hozzáteszi, hogy 1571-ben két levelet írt Padovából Pécsi János a fejedelem halála kapcsán, ezeket Hunyadi Demeter útján küldi Erdélybe.²⁸ 1941-ben megjelent munkájában pedig így összegzi ezt: „1571. május 6-i levéllel zsebében indult haza Páduából a bánffyhunyadi születésű Hunyadi Demeter három évi tanulás után. Ezt azért jó tudni, mert általában az a híre, hogy 1573-ban tért vissza Erdélybe, meg hogy a páduai egyetemen hét esztendő telt el.”²⁹ Egy régi/új forrás segíthet ezeknek az adatoknak a tisztázásában. Nemrég került elő Enyedi György Hunyadi Demeter halálára írt beszédének³⁰ kéziratosa más-

²⁴ BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc életútja*, Keresztény Magvető, 2008/2, 174–175. Balázs így ír erről: „A bizonytalanságot a névhasználat kialakulatlansága is okozza. 1545 októberében bizonyosan beiratkozott ugyanis a Wittenbergi egyetemre egy bizonyos »Franciscus Literatus Klausenburgensis Ungarus«, továbbá 1548 januárjában egy bizonyos »Franciscus Literatus Transylvanus«. A szakirodalom hol az egyiket, hol a másikat azonosítja Dávid Ferencel, s ennek megfelelően alkot aztán elképzelést az életútnak ezt megelőző és ezt követő szakaszáról is. Mivel az alább részletezendő adatok arra utalnak, hogy Dávid megfordult az erdélyi szászság nagyon fontos városában, Brassóban is, mi azt tartjuk valószínűbbnek, hogy 1548-ban kezdte meg Wittenbergi tanulmányait. Ebben az esetben nem lenne akadálya ugyanis annak, hogy őt lássuk abban a Franciscus Coloswarinusban, akit 1545-ben iratkozott be a brassói gimnáziumba.” Tonk Sándor és Szabó Miklós az elsőként említett Literatus Ferencről a következő adatokat adják meg: „Litteratus Klausenburgensis Ung.: 1545. okt., Wittenberg (AViteb I, 228 – Fabritius 1855, 137). Apja: Litteratus Balázs kvi polgár. 1546. szept. 12-én egy Ferenc nevű diákot prédikátornak hívtak meg Brassóba. 1546 és 1560 között Franciscus Basilius magyar prédikátor Brassóban. 1565-ben Kvon volt helyettes tanár. 1571-ben felesége: Kannaöntő János leánya: Anna. Orvosdoktorként is működött (Mátyás 1982, 62–63).” SZABÓ, TONK, 52 (nr. 500.).

²⁵ Lásd *uo.*, 175.

²⁶ SZABÓ, TONK, 46 (nr. 443.).

²⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, Budapest, Balassi, 2002, 275.

²⁸ *Matricula et Acta Hungarorum in univeritatibus Italiae studentium*, Vol. primum, Padova: 1264–1864, ed. Andreas VERESS, Kolozsvár, Fontes Rerum Hungaricarum, 1915, 73, 75.

²⁹ *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*, kiad. VERESS Endre, Budapest, MTA, 1941, 201.

³⁰ ENYEDI György, *Oratio Funebris ad Tumulum Clarissimi Viri Dni Demetrii Hunyadini Superintendentis Ecclesiarum Unum Deum Patrem et Mediatorem Jesum profitentium, ac Pastoris Claudiopolitani, qui 6. die Julii anno 1592. [...]*, Kolozsvár, typ. Heltanis, [1592] (RMNy 688). Példánya ma nem ismert.

lata. Enyedi pedig hatéves külföldi tanulmányokat említ. Hunyadi három itt említett tanuló társa közül sem ifj. Báthory István, sem Kovacsóczy Farkas nem volt unitárius, ide csak Gyulai Pál sorolható, akivel Hunyadi együtt indult el a peregrinációra.³¹ A búcsúztató ide tartozó szövegrészének magyar fordítása a következő:

A felséges és kizárólag a tisztelet jelzőivel emlegethető II. János király, mivel úgy vélte, hogy a hitet terjeszteni, az igazságot pedig ki kell bontani a hamis vélekedések bugyrából, ez a király tehát, a tudományok és a tudásra éhezők páratlan pártfogója, őt, a mi Demeterünket bőkezű ösztöndíjjal látta el, és Itáliába, a bölcsészetnek mintegy a vásárába küldte, hogy ott szellemi javakban növekedjen és gyarapodjon, és visszatérve még nagyobb hasznára lehessen hazájának. S hogy mekkora szorgalommal és szüntelen munkálkodással foglalkozott teljes hat éven át Padovában a tudományokkal és a filozófiával, országunk legmagasabb uraságai tanúsíthatják, akik hallgatótársai voltak: a nagyságos és tekintetes Báthory István úr, a felséges fejedelem leg-hűségesebb tanácsosa; a tudásában és tisztségeiben is legnagyobb kancellár úr; és végül, akit nem annyira a fejedelmek kegye, hanem a nagyszerű erény és jellem emelt magas méltóságra, Gyulai Pál.³²

Ezek az adatok biztossá teszik azokat az unitárius egyháztörténetben szereplő, pontatlannak tartott részleteket, melyeket Hunyadi peregrinálása kapcsán hiteltelennek tartottak. Így míg az újabb kutatások Dávid Ferenc peregrinációját megrövidítették, Hunyadi Demeterét ellenben meghosszabbították.

Enyedi György³³ már annak a generációnak a tagja, amely tanulmányi éveit szinte teljes egészében unitáriusként töltötte. Emellett is érdekes, hogy Enyedi viszonylag későn indult el peregrinációjára, és jóval célirányosabban is választotta meg tanulmányai színhelyeit. Míg először Genfben teológiát tanult, addig Padovában Giacomo Zabarella nézetei voltak nagy hatással rá. Élete során és halála után is gyakran emlegették ezt a kötődést, többek között Szilvási János, Enyedi egykori tanítványa. Az 1580-as évek végén a Heidelbergben tanuló Szilvási levélben hálásan emlegette Enyedit. A püspök emellett maga is beszél peregrinációjáról Szilvásival való vitájában, megemlítve, méltán dühösen, hogy több mint négy és fél évet töltött külföldön, ebből másfelet Genfben, kicsit hosszabb időt Padovában. Peregrinálásának időpontját a régebbi szakirodalom az 1570-es évekre tette, és bár tisztázta a majd tíz évvel későbbi dátumot, egyes adattárakban még mindig felbukkan a régi adat.

³¹ Gyulai Pál Hunyadi Demeter halálának évében kivégzik, a beszéd elhangzása után pár hónappal. Kovacsóczy Farkast pedig két évvel később.

³² A latin nyelvű szöveg, valamint teljes fordítása bevezetővel: LOVAS Borbála, PETNEHÁZI Gábor, *Enyedi György halotti orációja Hunyadi Demeter fölött* (RMNy 688), Lymbus, 2024, 297–319. Az idézet helye: 310.

³³ SZABÓ, TONK, 68 (nr. 666.).

A század későbbi püspökeiről már igen keveset tudunk. Várfalvi Kósa János esetleges külföldi tanulmányairól a szakirodalomban csak feltételezések fogalmazódtak meg. Tonk Sándorék a következőt mondják róla: „Külföldön tanult ismeretlen helyen és időpontban, de feltehetően 1589 előtt”.³⁴ Toroczkai Máté azonosítása a matriculák alapján bizonytalan, talán azonos a Matthaëus Georgius Transylvanus néven bejegyzett diákkal, aki Heidelbergben tanult.³⁵ Balázs Mihály Toroczkai életpályájával kapcsolatban a következőket jegyzi meg:

Úgy vélem tehát, megfontolandó érvek szólnak amellett, hogy az 1570-es évek első felére időzítsük tanulmányait a kolozsvári Unitárius Kollégiumban. Már jóval nehezebb megmondanunk, meddig maradt itt. A válasz összefügg azzal is, helyet akarunk-e szorítani az életrajzban külföldi tanulmányoknak is. Akik erre gondoltak, már Toroczkai életkora okán is az évtized második felében matrikuláltak között kerestek olyan személyt, akivel azonosíthatónak látszott.³⁶

Az említett kutatások jól rávilágítanak arra, hogy egy kivételes műveltségű szerzővel van dolgunk, ebben a tekintetben tökéletesen beleillik az unitárius püspökök sorába. Emiatt viszont nem tudjuk nem azt feltételezni, hogy Toroczkai maga is egyetemet végzett, ahogy a 17. század közepéig minden elődje és utódja. Ennek kapcsán Balázs Mihály azonban megjegyzi:

Kétségtelen ugyanakkor, hogy komoly ellenérvek is felhozhatók a külhoni tanulás ellenében. Egyfelől tagadhatatlan, hogy legalább akkora, ha nem nagyobb megalapozottsággal azonosította Ritoókné Szalay Ágnes a Heidelbergbe beiratkozott Matthaëust Göcs Máté későbbi református püspökkel. Toroczkai ellen szól a helyszín is, hiszen ebből az időből nem tudunk itt tanult antitrinitáriusokról, s eleven is volt még Adam Neuser és társai emléke ahhoz, hogy egy Erdélyből érkezett antitrinitárius könnyedén eltitkolhassa vallását. Ha tehát Heidelbergtől eltekintünk, akkor nyilvánvalóan elsősorban a valóban sok unitáriust befogadó páduai egyetemre gondolhatnánk, ám meggondolkodtató, hogy nem csupán a matrikulában nem találjuk nevét, hanem az ebből az időszakból valamelyest mégiscsak megőrződött levelezésanyagban sem.³⁷

³⁴ SZABÓ, TONK, 107 (nr. 1118.)

³⁵ Például *uo.*, 174 (nr. 1785., valamint nr. 1778.).

³⁶ BALÁZS Mihály, *Toroczkai Máté Marosvásárhelyen = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 503.

³⁷ *Uo.*, 503–504.

A forráshiány sajnos azóta sem engedte, hogy e bizonytalan adatokat kiegészítsük, vagy a részleteket tisztázzuk Toroczkaival kapcsolatban, annak ellenére, hogy életútja és püspökségének tizenhat éve sem mondható rövidnek. Egy kis reményt adhat számunkra az utóbbi években épp ebből a korszakból felbukkanó fontos adatok sora. Láttuk fentebb ezt Hunyadi Demeter esetében. Ugyanez a helyzet Toroczkai apósa, Bessenyei Jakab kapcsán, akinek életrajzában érdekesség, hogy sokáig egyetemi tanulmányaival nem törődtek, bár többek között könyveket is hozott haza útjáról az 1550-es években, Wittenbergben töltött tanulmányi ideje után.³⁸ Mivel neve mellett az Ungarus megnevezés is szerepel, az erdélyi diákok közül sok esetben kimaradt, míg a magyar diákok közé erdélyi kötődése miatt nem került be. Bár Kathona Géza vagy Szabó Miklós nem vette fel nevét, Szabó és Tonk már említi Bessenyei Jakabot, igaz, mások közt, lehetséges azonosításként.³⁹ Származásuk és nemzetiségük mellett az egyetemet járt diákok kapcsán az is problémát jelent, hogy minden generációban feltűnnek olyan vallásváltók, akik nem az unitárius vallás felé mozdultak el, hanem épp elhagyták hitüket, emiatt azonban sok esetben kiesnek a kutatás látóköréből. Ha áttekintjük az unitárius peregrináció történetét, és kizárólag a 16. századi időszakra koncentrálunk, feltehetjük a kérdést, hogy ha Szilvási János szerepel a külföldön tanuló diákok névsorában, és ő hazatérése után nem sokkal nemcsak elhagyta a vallását, előbb református, majd katolikus lett, megemlítsük-e ugyanígy azokat, akik bár például kálvinista hitükben megmaradtak, de az antitrinitáriusokhoz húztak, politikai ambícióból vagy más személyes okokból katolizáltak, vagy többször vallást váltottak, de egy ideig unitáriusok voltak.

A peregrinációs utak vizsgálata kapcsán sok szó esik az útleírásokról, naplókról, levelekről is. Ezek egy része már feldolgozott és hozzáférhető, más része ismert, de nem kiadott, megint más része eddig nem vizsgált anyag. Ugyanígy kapcsolódnak be ebbe a kutatásba a külföldről hozott könyvek possessorbejegyzései és jegyzetei, üdvözlő és egyéb alkalmakra írt versek és az album amicorumok. Fontos szerepet kapnak emellett a nyomtatott könyvek és kéziratok, gondoljunk csak Simon József, Fölköli Gábor vagy Hajdu Ildikó legújabb kutatásaira,⁴⁰ valamint az egyetemi jegyzetek. Az unitárius egyetemjárással kapcsolatban viszonylag kevés egyetemi jegyzet maradt fenn, főképp 17–19. századi anyagok. Ide sorolhatók Várfalvi Pálfi Zsigmond jegyzetei a leideni és franekeri egyetemről,⁴¹ Körmöczy János jegyzetei a jénai és a göttingeni egyetemről,⁴² Marosi Gergely jegyzetei a göttingeni egyetemről,⁴³ 19. századi jegyzetek a londoni egyetemről, többek között Benczédi Gergelytől.⁴⁴ Jelen ta-

³⁸ Bővebben lásd LOVAS Borbála, *Unitáriusok egyetemjárása a 16. és 17. században: Narratívák és a Bessenyei-probléma*, Gerundium, 2017/1, 140–143.

³⁹ SZABÓ, TONK, 93 (nr. 946.).

⁴⁰ Lásd például e kötetben megjelent tanulmányaikat.

⁴¹ Ms. U. 366; Ms. U. 628.

⁴² Ms. U. 413; Ms. U. 782.

⁴³ Ms. U. 960.

⁴⁴ Ms. U. 1486; Ms. U. 1487; Ms. U. 1490; Ms. U. 1510.

nulmány korszakához, vagyis a 16. századhoz kapcsolódó egyetemi jegyzetek közül még kevesebbet ismerünk. Egyik legfontosabb ezek közül Enyedi György genfi tanulmányai alatt összeállított, *Annotationes* címen ismert kötete, mely nem az unitárius, hanem a katolikus gyűjteményrészben maradt ránk.⁴⁵

Genf soha nem szerepelt a népszerű úti célok között, a 16. század végéig mindössze tizenöt magyar és erdélyi diák látogatta az intézményt, a frekvenciát több egyetemeken, például Heidelbergben, Wittenbergben, Strassburgban, Bázelen vagy Páduában végzett tanulmányok előtt vagy után. Ez a szám a következő évszázadban majdnem nyolcvanra nőtt, a diákok előtte vagy utána Bázelen, Bernben, Franekerben, Frankfurtban, Groningenben, Oxfordban, Párizsban, Utrechtben vagy Zürichben tanulnak. Szorosan Erdélyből csupán két tanuló fordult meg az intézményben 1600-ig, mindketten az 1580-as években. Ezen kívül Tonk Sándorék felveszik a diákok közé még Belényesi Gergelyt, aki 1542 és 1545 között tanult külföldön, és Strassburg, majd Párizs után „1544-ben megfordult Genfben”;⁴⁶ Thúri Czákó Jakabot, aki miután 1564-ben beiratkozott Wittenbergbe, „1568 szeptemberében Heidelbergben volt, majd megfordult Genfben is”.⁴⁷ Itt, ahogy Szabó András megjegyzi, nem iratkozott be az akadémiára,⁴⁸ ugyanakkor a Hegyi–Szögi-féle katalógus felveszi a diákok közé 1571-es beiratkozási dátummal.⁴⁹ Szintén eljutott Genfbe 1585-ben Laskai Csókás Péter,⁵⁰ ahogy Hertel János 1590 táján,⁵¹ vagy Johannes Mallendorf, aki a heidelbergi tanulmányai után, 1592-ben Bázelen keresztül Genfbe ment.⁵² Johann Budacker heidelbergi egyetemi éve után, és altdorfi, majd strassburgi tanulmányai előtt 1596-ban Szenci Molnár Alberttel tett látogatást Bezánál Genfben, valamint Petrus Felkmann, aki heidelbergi és franekeri tanulmányai közben szintén részt vett e látogatáson.⁵³

Enyedi György viszont az 1580-as években⁵⁴ tanulmányai során készített egy kéziratot. Bár korai teológiai témájú munkáit eddig kevesen tanulmányozták, bizonyos, hogy lényegében *Explicationes* című kötetének⁵⁵ előkészületeit láthatjuk itt. A jegyzetet

⁴⁵ Ms. C. 628.

⁴⁶ SZABÓ, TONK, 89 (nr. 897.)

⁴⁷ Uo., 93 (nr. 947.)

⁴⁸ SZABÓ A., 265.

⁴⁹ HEGYI Ádám, SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*, Budapest, [ELTE Levéltára], 2016, 111 (nr. 883.). Pannoniusként regisztrálják.

⁵⁰ Uo., 226 (nr. 2294.).

⁵¹ Uo., 104 (nr. 1078.).

⁵² Uo., 104–105 (nr. 1083.).

⁵³ Uo., 237 (nr. 2302.).

⁵⁴ *Le livre du recteur de l'Académie de Genève 1559–1878*, ed. Suzanne STELLING-MICHAUD, III, Genève, Droz, 1972, 40 (nr. 1095.). (Beiratkozott 1584-ben.) SZABÓ, TONK, 68 (nr. 666.)

⁵⁵ Az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című mű Enyedi halála után, 1598-ban jelent meg először (RMNy 836). Magyar fordításai 1619-ben és 1620-ban jelentek meg (RMNy 1187, RMNy 1222). Majd újra kiadták Amszterdamban latinul (RMK III, 4237). A kötetek kiadástörténetével kapcsolatban lásd LOVAS Borbála, *Enyedi György: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti. Egy erdélyi egzotikusi munka a nyugat-európai könyvpiacra*, Keresztény Magvető, 2018/1, 82–98; Uő., *Posthumous*

Enyedi újonnan vásárolt könyveivel 1587-ben hozta vissza Erdélybe, melyet kéziratos formában terjesztettek aztán az unitárius teológusok körében. A ránk maradt változat vége felé egy 1606. január 19-i dátummal ellátott, Toroczkai Máté által küldött *Epistola convocatoria*, zsinatra hívó levél található. Nem sokkal később maga a könyv eltűnt, a 18. században írt unitárius egyháztörténet nem is említi a püspök munkái között. Egy példányt a katolikusok valószínűleg a 17. század első felében foglaltak le, miközben a nagyobb városok templomait Kolozsváron, Tordán és Sepsiszentgyörgyön katolikusok és reformátusok fosztogatták. Papírborítóján két feliratot találunk. Az *árvák könyve* áthúzott cím mellé egy másik kéz latinul új megjegyzést írt: „Liber Haeresiarchae Georgii Enyedini, intellectu naturali, sed nulla virtute Christiana praediti.”⁵⁶

Beza *Annotationes*ének hatása szinte mindenhol kimutatható a szövegben. Enyedi olykor szó szerinti szakaszokat vesz át, néha csak kivonatolja Beza szövegét, olykor Enyedi polemikus hangvétele érvényesül forrásával szemben. Bár az Újszövetség összes könyvét felsorolja, az egyes fejezetekben csak válogatott verseket tárgyal a számára legizgalmasabb problémákkal, a széljegyzetek között pedig még keresztthivatkozásokat is találunk a különböző bibliai részek megfigyelései között. Ez a munkamódszer később az *Explicationes*re is jellemző lesz. A csaknem 400 főlíóból álló jegyzetfüzetet az evangéliumok táblázatai egészítik ki. A tisztázás-másolás folyamatáról tanúskodik az a hibásan bekötött oldal, ahol a Márk evangéliumáról szóló szakasz mellett a táblázat felső fele szerepel a teljes táblázat mellett. Ugyanez a duplikáció figyelhető meg egyes fejezetekben is a folyószövegben, így például a János evangéliumának 2., 3. és 4. könyvéénél. Ezek az oldalak bizonyítják, hogy a különböző fejezetekből különböző kézírással több példány volt a lapok rendezője előtt, és véletlen kerültek a duplumok a bekötött oldalak közé. Feltehetően így valaki egy részben csonka példány büszke tulajdonosa lett, vagy épp a mintakézirat szenvedte el a kárt. A szöveg szerkezete jól mutatja, hogy Enyedi nagy valószínűséggel Beza nyomtatott kiadása mellett előadásjegyzeteket is használt, és a szövegproblémák alapos vizsgálata során más kortársakra is hivatkozott, még a radikális gondolkodókra is – és beépítette az antitrinitárius szövegkritikát a jegyzetekbe. De miért fontos tudni, hogyan dolgozik Enyedi Beza szövegével? Erasmus vagy Kálvin műveihez hasonlóan Beza *Annotationes* című művét is ismerték a magyar olvasók a 16. században. Balázs Mihály legfrissebb kutatásában rámutat arra, hogy Erasmus művei gyorsan eljutottak Erdélybe, és az antitrinitárius szerzők nem kompendiumokból, hanem eredeti kiadásokból dolgoztak.⁵⁷ Ezek

Reception of an Antitrinitarian Bishop at Home and Abroad: The Afterlife of György Enyedi's Explicationes = Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe, ed. Elizabeth DILLENBURG, Howard P. LOUTHAN, Drew B. THOMAS, Leiden, Boston (MA), Brill, 2021, 58–84.

⁵⁶ A megjegyzés fordítása a következő: A fő eretnek, Enyedi György könyve, aki természetes értelemmel rendelkezik, de keresztény erényt nem kapott.

⁵⁷ Lásd például BALÁZS Mihály, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok = B. M., Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 145–156.

az antitrinitárius művek mélyreható és maradandó hatást gyakoroltak Erdélyre, a morálfilozófiai kérdésektől a dogmakritikáig a legkülönbözőbb témákban. Az 1560-as és 1570-es években kiemelkedő volt az erdélyiek és Beza kapcsolata, és mivel az antitrinitárius mozgalmak, és elsősorban az eretnekek megbüntetésére vagy megsemmisítésére irányuló érdeklődött, magyar, francia és német teológusokkal konzultált Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata téziseiről. Eközben az unitáriusok buzgalma, hogy az európai protestánsok teológiai és politikai elitjét megnyerjék az antitrinitárius ügynek, meggyőző gesztusokat és nyomdai anyagokat eredményezett. Az ifjú fejedelem, János Zsigmond felvetette, amint az 1569-ben tartott váradi disputa nyomtatott feljegyzései közlik,⁵⁸ hogy szívesen venné egy nyílt vita szervezését a legfontosabb teológiai kérdésekről, és megtiszteltetés lenne az erdélyi unitáriusok számára, ha ebből az alkalomból illusztris vendégeket fogadhatnának vitapartnerekként.⁵⁹ De míg az antitrinitáriusok, különösen Biandrata és Dávid, magukat tartották a Luther által megkezdett változások beteljesítőinek, úgy gondolom, Enyedi megjegyzései Beza feljegyzéseihez, a bibliai egezetikához és a szövegkritikához való eltérő hozzáállását mutatják, nem véletlen ezért, hogy nem várva Bezára, ő maga ment Genfbe, hogy a legmodernebb forrásokat, szentírás-magyarázatokat közelről tanulmányozza. Azt is biztosra vehetjük, hogy Beza *Annotationes*éből is volt egy elérhető példány a közelében, valószínűleg már Genfben, hiszen gyakran irányítja olvasóját Beza könyvének egy-egy fejezetéhez. Az 1590-es években is hozzá kellett férnie egy példányhoz, hiszen 1593-ra és 1594-re keltezett prédikációiban több esetben hivatkozik rá, és a saját jegyzetei ebben a tekintetben nem mindig egyeznek az inkriminált szövegrészekkel. Egezetikai művében az *Annotationes*ben tárgyalt versek közül is jó néhányat foglalkozik. Ám a munkához a források sokkal szélesebb körét – például különböző bibliafordításokat és kortárs tudósok műveit – felhasználva az antitrinitárius egegezist kiszolgáló bibliai szövegmagyarázat kifejtésére összpontosít.

Ezek a források és művek megmutatják, hogy több mint húsz évvel Enyedi halála után Beza még mindig azon tekintélyek közé tartozik, akiket az unitáriusoknak ismerniük és érteniük kell. A harmadik unitárius püspökhöz kötődő kézirat, a prédikációk és a nyomtatványok tudatosan és szisztematikusan felépített teológiai és egezetikai alapot nyújtanak a felszínen folyamatos változásban lévő, de a 19. századig új alternatívát nem igazán kínáló rendszerben, amikor is az unitáriusok az Amerikából és Angliából érkező modernebb eszmék felé fordulnak.

Az unitárius erdélyi akadémiták száma az erdélyi és magyarországi peregrináló diákok számán belül nem túl magas. Azonban ezek közül az egyetemet járt ifjak közül kerültek ki azoknak a nagy generációknak a tagjai, akik teológiai és egyházszervező

⁵⁸ RMNy 286.

⁵⁹ „Sőt ezt kívánnók, hogy más országból is fő tudós emberek eljönnének, bátor ugyan Béza őmaga is, avagy Simlerus, hogy az istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoztatnék.” Idézi BALÁZS Mihály, „A hit... hallásból lésoz”: Vallásszabadság és bevett vallások (*receptae religiones*) Erdélyben a 16. században = B. M., *Felekezeti és fikció*, Budapest, Balassi, 2006, 21.

munkáikkal megalapozták az erdélyi antitrinitárius közösség fejlődését, és sokan emellett irodalmi munkákkal gazdagították a kora újkor történetét. Nem meglepő talán az sem, hogy a következő század, bár teológiai aspektusból nem szárnyalja túl az előző évtizedeket, a külföldön tanuló diákok számában viszont jócskán felülmúlja a várakozásokat. Bizonyos vagyok benne, hogy e tendenciák egyik mozgatója épp az az erős értelmiségi réteg, mely a 16. század utolsó évtizedeiben tette meg ugyanezt az utat, és folytatva elődeik munkáját, a fiatal generáció művelésével erősítették az egyházat.

LOVAS BORBÁLA
egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék
lovas.borbala@btk.elte.hu

*Alternatives, Generations, the Search for an Intellectual Home and the Unitarian Peregrinatio
Academica in the Sixteenth Century*

Abstract: In my study, I seek to answer what lessons can be gleaned from previous research on the 16th-century university visits of Transylvanian Unitarian students abroad and how we can continue the work that was started. In the case of this topic with its rich source material, it is worth examining how we can summarize, refine and rewrite in detail the previous knowledge of the university visits of Unitarian students by rereading old sources and incorporating new ones, and how we can connect these data to Transylvanian education and literary tradition.

Keywords: University, Unitarian, Transylvania, educational migration, path-finding, first generations

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)